

Володимир Пащенко

ПАЩЕНКО Володимир Олександрович — доктор історичних наук, професор, академік АПН України, ректор Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. Сфера наукових інтересів — державно-церковні стосунки, роль релігійного чинника в українському суспільстві.

РЕЛІГІЙНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ В ОЦІНКАХ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

У статті розглядається ставлення українського письменника Олесь Гончара до відродження Української греко-католицької та Української автокефальної православної церков, аналізуються деякі аспекти протидії УАПЦ з боку фактично прокомуністичної влади молодій Українській державі.

Ключові слова: релігія, церква, патріарх, кардинал.

Творча спадщина видатного українського письменника і громадського діяча Олесь Гончара залишається ще малодослідженою. Публікація його щоденників на початку нинішнього століття, наукові доробки багатьох відомих авторів засвідчують його справді демократичний характер, стиль мислення. Сказане красномовно підтверджується ставленням митця до релігійного відродження в Україні на зламі 80-х — 90-х років.

Новітні дослідження творчої спадщини Олесь Терентійовича свідчать про його релігійність, незважаючи на різні посади, які він займав у лавах КПРС впродовж багатьох років. У цьому немає нічого дивного, оскільки партійний апарат останньої постійно боровся з віруючими членами партії, сам подекуди дотримуючись релігійних обрядів.

Письменник був православним. Проте його демократичні погляди сформували лояльне ставлення до інших релігійних течій. Характерною в цьому плані стала підтримка вірних ліквідованої Йосипом Сталінін та його опричників в 1946 році на Львівському псевдосборі Української греко-католицької церкви.

Відомо, що за радянських часів віруючих всіляко переслідували, чимало з них не уникли в'язниць та психіатричних лікарень. Офіційна ідеологія взагалі вважала УГКЦ посібницею гітлерівських окупантів у роки Великої Вітчизняної війни. Незважаючи на все це, греко-католики діяли нелегально впродовж повоєнних десятиліть і значно активізувалися в середині 80-х років. Із часом ставала все доступнішою правдива інформація, котра спростовувала твердження комуністичних ідеологів, публікації багатьох вітчизняних науковців про начебто антинародну суть УГКЦ. Олесь Гончар жваво цікавився життям греко-католиків. 11 квітня 1987 року він занотував у щоденнику: «У Львові під час зустрічі прихильників миру соцкраїн польський єврей увесь вечір ділився зі мною спогадами про те, як у роки окупації львівське духовенство, зокрема Шептицький та Сліпий (митрополит А. Шептицький очолював УГКЦ, а митрополит Й. Сліпий очолив її після смерті попередника в 1944 році. — В.П.), переховували по монастирях єврейських дітей, — мій співрозмовник теж був одним із врятованих десь у монастирі біля Рави-Руської».

У червні 1988 року народний депутат СРСР Олесь Гончар опублікував нотатки після завершення форуму народних депутатів. Там були й такі слова: «Щодня виходячи з готелю, щоб йти на з'їзд, і повертаючись після засідань, бачимо біля входу в метро чи на розі вулиці транспаранти («Нас 4 мільйони!»), бачимо бліді, скорботні обличчя людей, що, ставши навколішки, проголошують молитви. Довкола натовпи москвичів, погляди на тих, що моляться, здебільшого співчутливі. Хто вони? Це віруючі Української католицької церкви (УКЦ), що прибули до столиці шукати захисту від переслідувань, домагатися дозволу молитися своєю мовою та в своєму обряді. В часи сталінських репресій віруючі цієї церкви зазнали жорстоких гонінь і тепер сподіваються, що їм, як і людям інших віросповідань, буде, нарешті, повернуто втрачене, буде надана можливість дотримуватись обраної віри, тобто право, що має забезпечуватись усім громадянам конституцією».

«Навіщо ви собі створюєте ще і ці проблеми? — запитують здивовані москвичі. — Чому не повернути людям їхнє елементарне право?»

А і справді — чому? — запитуємо і ми» [2].

Нескорені греко-католики відповіли письменникові зливою теплих листів зі словами подяки. «В одному, — записав Олесь Гончар 15 липня 1989 року, — де більше ста підписів, описується вся їхня тяжка епопея. «У галичан відбирають розбоєм їх культуру, віру, духовну сутність. Пообідавши народом Європи, Сталін повечеряв галичанами». Отак-то.

Хочеться зробити більше для узаконення УГКЦ, але як?

25 серпня 1989 року з'явився такий запис: «Одержую і далі листи вдячності від греко-католиків за одну лиш оту згадку про них у статті... Як же, видно, згорьовані люди, як зболені, коли звичайне слово захисту викликало від них такий відгук!»

Ситуація в країні набувала загрозливого характеру стосовно греко-католиків. Ні головний «перебудівник» Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов, роблячи подекуди радикальні кроки назустріч Руській православній церкві, ні тим більше ідеологічні відділи ЦК КПРС та ЦК Компартії України, православна ієрархія воліли не помічати або робили вигляд, що не помічають, значної активізації греко-католицького руху. За такої ситуації вірним УГКЦ не залишалось нічого іншого, як виявляти максимальну ініціативу для досягнення головної мети — легалізації церкви.

На наш погляд, чим більше офіційна ідеологія терпіла поразок, тим активнішим був пошук «підступних ворогів», масовішим потік усіляких заходів, нарад, звітів тощо. Щоб переконалися в цьому, варто звернутись до «Робочого плану здійснення в УРСР додаткових заходів для посилення протидії уніатським проявам у західних областях України в 1988—1989 рр.», підготовленому відділом пропаганди й агітації ЦК Компартії України [3, с.38-41]. Ознайомившись із ними, неважко дійти висновку, що документ висував нереальні завдання, що він так і залишився робочим планом лише на папері. Життя розвивалося за іншим сценарієм.

Не знаходячи надійних рецептів у боротьбі з греко-католиками (хіба це не красномовний факт антинародної позиції самого ЦК партії? — В.П.), ЦК Компартії України, партійні комітети західних областей і наприкінці 80-х років робили ставку на підготовку численних матеріалів, оглядів радіопередач зарубіжних станцій, інструкцій зі звинуваченням опонентів у підступності. З областей находили звіти про значну роботу або сигнали про «порушення» закону. А можливо, все це робилося для власного заспокоєння чи звіту в потрібний момент перед вищими інстанціями? «Напружено» займався паперовою боротьбою з греко-католиками завідувач ідеологічним відділом ЦК Компартії України Л. Кравчук.

Утратила контроль за ситуацією, на наш погляд, і РПЦ, яка в особі її архієреїв продовжувала займати стосовно УГКЦ одночасно негативну позицію, уникала будь-яких контактів для пошуку шляхів регулювання ситуації, воліючи не бачити того, що відбувалося навколо.

В Україні йшло самовідновлення греко-католицьких парафій, у центрі Москви тривали маніфестації на захист церкви, про що писав Олесь Гончар. Вірні зверталися за підтримкою до відомих закордонних державних діячів. У Москві дійшли нарешті думки, що немає законних підстав для відмови в реєстрації громад греко-католиків.

Зустріч Голови Верховної Ради СРСР М. Горбачова з Папою Римським Іваном Павлом II, яка відбулася 1 грудня 1989 року, відкрила шлях до офіційної легалізації та розвитку УГКЦ.

Кількома днями раніше, 29 листопада 1989 року, Олесь Гончар записав: «Сьогодні на пленумі ЦК від Меркулова дізнався, що питання про легалізацію УГКЦ в принципі вирішено (хоча Філарет вельми невдоволений). Меркулов ще раніше поділяв мою позицію в цій справі. З Івашком я теж у Москві мав кілька розмов на цю тему. Отже, справедливість перемогла; приємно усвідомити, що, може, краплинка і моїх зусиль допомогла відродженню української церкви.

Пригадую, як Філарет докоряв мені:

— Чого ви їх захищате? Ви ж не уніат?!

— Але ж я християнин...».

До сказаного додамо, що О. Меркулов працював завідувачем відділу ЦК Компартії України, В. Івашко — першим секретарем ЦК, а митрополит Філарет — керівником Українського екзархату РПЦ.

2 грудня 1989 року глава церкви Мирослав Іван кардинал Любачівський виступив зі спеціальною заявою у зв'язку з дозволом уряду УРСР реєструвати громади греко-католицької церкви, у якій вітав вірних із перемогою, що дозволяє їм віднині спокійно реєструвати свої громади, а в подальшому нормалізувати життя церкви в Україні. Починалася нова, хоча далеко не безмарна сторінка в діяльності УГКЦ. Особливо це стосувалося конфлікту з РПЦ, який переріс на багато років у невиліковну рану на тілі цілого регіону.

У лютому 1991 року Олесь Гончар, відповідаючи на запитання головного редактора часопису «Людина і світ» М. Рубанця про можливості й шляхи досягнення міжконфесійного миру між православними і греко-католиками, заявив: «Свого часу, коли з'явилося у пресі моє слово на захист віруючих греко-католиків, котрі після жорстоких сталінських переслідувань домагалися повернення своїх прав, довелося мені почути докір від діячів православної церкви: «Ви ж виростили в полтавських краях, греко-католиків там не було, тож як ви можете сьогодні захищати їх, уністів?» Дивно було мені це чути. Справді, я виховувався в православної сім'ї, родинна віра, бабусина віра для мене уже і в дитинстві дуже багато важила. Але хіба це підстава для того, щоб я нетерпимо ставився до віруючих іншого обряду, тим більше до людей, несправедливо покривджених? Адже з віруючими Української автокефальної церкви мільйони українських греко-католиків зазнавали в часи сталінщини та берієвщини чи не найтяжчих переслідувань.

У минулі темні віки конфлікти між православними та уніатами ще можна було чимось пояснити, але ми живемо в інші, цивілізовані часи! Принаймні, так про них хотілось би думати. Можливо, дехто навіть штучно розпалює в Україні розбрат між людьми різних церков, щоб не допустити духовного об'єднання нації». Ваш журнал, напучував Олесь Гончар головного редактора, «багато може зробити для виховання терпимості в людях різних вірувань, різних обрядів для того, щоб пригасити розбрат і ворожнечу, адже ці спалахи пристрастей тільки завдають шкоди процесові демократизації і національного відродження України. Злагода, порозуміння, духовна єдність — ось що потрібне зараз Україні. Єдність — понад усе.

Право на свободу совісті — це одне з найприродніших прав людини, це неодмінна передумова нормального життя в цивілізованому демократичному суспільстві» [1, с.368-369].

Попри все, УГКЦ відроджувалася. На запрошення Львівської міськради та благословення Собору єпископів 30 березня 1991 року Мирослав Іван кардинал Любачівський повернувся в Україну. Перша проповідь глави УГКЦ на рідній землі була виголошена 31 березня і присвячувалася вона віковичним традиціям церкви в Галичині. Цього ж дня біля оперного театру у Львові відбувся урочистий мітинг, присвячений поверненню кардинала. Олесь Гончар занотував тоді ж: «Із Рима кардинал Любачівський прибув до Львова! Разом із львів'янами маємо порадуватись і ми, українські православні... Може, його прибуття допоможе досягти згоди між обома українськими церквами? Як це зміцнило б націю, наблизило б суверенітет! Взаємозгода конфесій, духовний синтез вірувань Сходу і Заходу, усунення ворожнечі — тільки ж це порятує Україну...»

Знаменною подією в житті греко-католиків стало перенесення в 1992 році на Батьківщину з Риму останків спочилого 1984 року патріарха Йосифа Сліпого. «Справді геній Йосифа Сліпого — взірєць на всі віки, — записав Олесь Гончар 19 липня 1992 року. — Запамятається людству і ця значуща символіка: пророк Мойсей водив сорок років свій народ пустелями, щоб він міг пройти очищення терпінням і витривалістю. Сорок років (1944-1984) Йосиф Сліпий водив вірних своєї церкви шляхами найтяжчих випробувань... І дякував Усевишньому: «... За те, що мене били в тюрмах і били на волі! Дякую йому за те, що мене били, а не величали раби! Прощаю їм усім...»

30 серпня 1992 року Олесь Гончар додав: «...Із Рима привезли до Львова прах Йосифа Сліпого (згідно з його Заповітом) і вже кілька днів і Галичина, і вся віруюча Україна прощається зі своїм легендарним сином...»

Насамкінець додамо, що греко-католики залишалися вдячними Олесю Гончару до останніх днів його земного буття за турботу про їх вільне життя в Україні.

Таким же доброзичливим було ставлення письменника і до іншої церкви, що починала відроджуватися на початку 90-х років. Йдеться про Українську автокефальну православну церкву, з новообраним главою якої митрополитом Мстиславом (Скрипником) склалися особливо теплі стосунки. При цьому зазначимо, що письменник не дуже переймався канонічними проблемами і не звертав уваги на те, що вселенське православ'я визнавало лише РПЦ.

Щоб краще зрозуміти логіку думок Олеся Гончара, слід бодай коротко зупинитися на особливостях життя православних України на початку 90-х років. Наприкінці січня 1990 року Архієрейський собор РПЦ надав автономію Українському екзархатові, що дозволило останньому отримати назву «Українська православна церква», створити Синод, якому належала вища судова, законодавча та виконавча влада. Церкву продовжував очолювати член Священного Синоду РПЦ, глава тепер уже колишнього екзархату митрополит Філарет.

Майже водночас 5–6 червня 1990 року відбувся перший собор УАПЦ у Києві, який затвердив третє відродження Української автокефальної церкви (перші дві спроби мали місце в 1921 та 1942 роках. — В.П.). Ідею автокефалії православної церкви в Україні підтримували в той час понад 500 парафій та близько 300 священників. Найбільш міцні позиції УАПЦ мала у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях, де вона з успіхом конкурувала з греко-католицизмом та руським православ'ям у боротьбі за симпатії віруючих.

Собор ухвалив рішення з широкого кола питань, прийняв статут. 92-річного митрополита Мстислава — керівника УАПЦ у США, котрий мав титул митрополита Київського — було обрано патріархом Київським і всієї України. Це обрання відбулося заочно, оскільки він не отримав дозволу на в'їзд у СРСР Саме в цей час.

Як справжній патріот Олесь Гончар радів відродженню національної церкви. Рамки даної статті не дозволяють всебічно проаналізувати всі перипетії її тернистого шляху. Тому ми виділимо лише окремі епізоди, про які так чи інакше говорив письменник.

Олесь Гончар досить позитивно відгукнувся на обрання Мстислава першоієрархом. Із ним письменник заочно познайомився 1989 року, коли отримав книгу з історії Української церкви з написом: «Вельми достойному улюбленому володарю пера, автору «Собору» — від «недобитка». Так іменували архієрея тодішні компартійні ідеологи і деякі науковці. «Отак буває в житті, — прокоментував письменник 8 червня 1990 року ухвалу собору. — Новообраний патріарх навряд чи знає, що я виростав у релігійній сім'ї, дістав од віруючої бабусі таке моральне багатство, такий запас світла, що його упродовж усього життя не вдалося погасити цій сатанинській кривавій системі тоталітарщини. Скільки докладалося нею зусиль, щоб спотворити живу душу, та все, виявляється, марно: світло є!»

«Сталась велика подія, — записує Олесь Гончар 21 жовтня 1990 року, — прибув в Україну патріарх Мстислав, перший патріарх Української автокефальної православної церкви.

Йому зараз 93 роки. З аеродрому приїхав просто до собору св. Софії, відправа і мітинг на площі тривали до пізньої ночі, а наступного дня він святив Андріївську церкву — шедевр Растреллі, що віднині буде автокефальною... Саме в Андріївській церкві майбутнього патріарха висвячували на єпископа (у 1942 році — В.П.). І ось через півсотні літ він повернувся до Києва переможцем віри і духу. Хіба ж не відчувається тут воля небес — рука Провидіння...

Владика Мстислав (Степан Скрипник) — мій земляк, полтавець. Він син рідної сестри Симона Петлюри Маріямни. При гітлерівцях півроку сидів у тюрмі, а тоді чудом вихопився на Захід і очолив у Канаді і Америці Українську православну церкву».

Поступово між обома знайомими полтавцями встановилися дружні зв'язки, і вже 30 листопада 1990 року Олесь Гончар додає: «Мав телефонну розмову з патріархом автокефальної. Яке найсильніше враження? Молодий голос! В 93 роки. Сказав йому, що це, мабуть, козацькі гени! Він засміявся, підтвердив, що це так. Пишається своїм козацьким родом. І правнуків має цілу купу, радіє, що і в них — надійні гени. Запрошував патріарха в гості... Приємна довірча розмова. Сказав на прощання благословляючі слова». Говорячи про взаємини Олеся Гончара та

патріарха Мстислава, не можна залишити поза увагою те, що тодішня партійна номенклатура, яка захопила владу і у Верховній Раді, сформувавши там «групу 239» (за кількістю депутатів — членів партії із загальної кількості парламентарів — 450 чоловік. — В.П.), робила, здається, все від неї залежне, аби, якщо і не зупинити, то бодай загальмувати демократизацію суспільно-політичного життя в Україні. Яскравим підтвердженням сказаному є події в Каневі, що мали місце 22 травня 1991 року. Саме цього дня власті не допустили до вшанування 130-річчя з дня перепоховання Тараса Шевченка патріарха Мстислава, багатьох патріотично налаштованих співвітчизників. Це викликало обурення національно свідомого населення. Олесь Гончар 23 травня зробив такий запис: «Щойно подзвонили, розповіли про скандал у Каневі: омоновці, ці молоді опричники системи, не пустили патріарха до Тарасової могили...

Тарас, заблокований омоновцями в бронежилетах із кийками наготові, — більшого глумління не уявити! Отак порядкує партократія біля святої могили...»

Між тим, приязні стосунки письменника з патріархом продовжували зміцнюватися: «Не можу забути тої зустрічі з Мстиславом, того поруху душі.

Коли в День суверенності (16 липня 1991 року відзначалася перша річниця прийняття Декларації про суверенітет України. — В.П.) я зайшов до Палацу «Україна», на проході серед людей до мене підходить якийсь молодий чоловік, можливо, один з помічників патріарха, і каже: ось тут сидить патріарх, він хотів би вас бачити... Раніш ми були знайомі з ним лише заочно, була одна телефонна розмова, листівка-подяка за «Собор» та підписана його книжка, а тут ось він — сухенький клубочок людини, що ледь визирає з крісла... Мене назвали, він взяв мою руку і мовчки приклав до своєї щоки... Тривало так хвилину чи дві; я відчував рукою щось таке голубливе, довірливе, ніби сама сила небесна мене наснажувала, в мене вливалася... Жодного слова не було сказано, а виповілось ніби все життя — моє йому, а його мені...»

3 серпня 1991 року патріарх Мстислав відвідав Олесь Гончара в Кончі, де мешкав останній. «Як завжди, — занотував він у щоденнику, — щирий, дотепний, голова ясна, але дуже скаржитись на кривди чиновницькі: обіцянок не бракує, але й досі не підшукали йому резиденції, мешкає в нестерпних умовах».

Відлітає за океан, а чи й повернеться? Це була б величезна втрата...».

Власті дійсно не поспішали зробити крок назустріч главі церкви. У цьому не було нічого дивного, якщо взяти до уваги, що при владі в Українській РСР продовжували залишатися ті, хто впродовж десятиліть прагнув люто розправитися з будь-якими проявами національного життя. Патріархові пробував допомогти Олесь Гончар, але марно. «А старий зовсім затужив, — із сумом записує він 12 серпня 1991 року. — Уже, здається, остаточно налаштувався за океан, до внуків та правнуків. Сидить самотній — як старий орел! — у готелі, обставлений ліками, за вікном — гуркіт міста, готель «Україна» (на бульварі Тараса Шевченка в Києві. — В.П.) брудний, владики запевняє, що вночі й пацюки бігають.

Сумно дивитись на нього, людину *такого* життя, людину легендарну» (підкреслено автором. — В.П.).

Дехто може заявити, що в Українській РСР церква відокремлена від держави, то чому ж остання має опікуватися церковними справами? Це справді так. Але в цій ситуації йшлося про елементарну допомогу в пошуках помешкання, яке б церква орендувала чи викупила.

Контакти Олесь Гончара з архієреєм продовжувалися. «Вчора привітались, - читаємо запис від 13 січня 1992 року, — телефонно — з патріархом Мстиславом, він у готелі, грипує, самотній. Поздоровив його з різдвяним посланням, яке на мене справило сильне враження. Старий до мене дуже сентиментально ставиться — ми ж із ним земляки! Може, тому».

Письменник щиро вболівав за стан здоров'я людини досить солідного віку. Від 18 січня 1992 року читаємо: «Мав щойно розмову з патріархом. Йому вже трохи краще, міністерські лікарі, яких викликала Таня Шумило, наша добра сусідка, допомогли, визначили і діагноз: кілька днів тому стався мікроінсульт (старий каже: «удар»), проте завтра збирається бути в Андріївському соборі на відправі, бо ж велике свято — Водохреща.

Отакий земляк мій у 93 роки. Більше б таких Україні».

4 травня 1992 року зроблено такий запис: «... Дзвонив патріарх Мстислав. Скаржився, що втрачає зір. А голова ясна! їде в Константинополь до Вселенського».

Метою згаданої поїздки були переговори про надання УАПЦ автокефалії. Незабаром в українському православ'ї відбувся ще один розкол, внаслідок якого частина громад УПЦ та УАПЦ проголосили утворення Української православної церкви — Київський патріархат. Главою об'єднаної УПЦ-КП заочно обрали патріарха Мстислава. Останній не тільки не визнав об'єднаної церкви та відмовився від посади патріарха, а й засудив дії властей, які доклали чималих зусиль всупереч церковній практиці для проведення об'єднавчого собору. За тодішньої ситуації це спричинило до подальшої ізоляції владики Мстислава, що відчував як він сам, так і Олесь Гончар. «Сьогодні провідав мене в цій «білій камері» (лікарні — В.П.) патріарх, — пише Олесь Гончар 17 жовтня 1992 року. — Був довго, розповідав про своє полтавське дитинство, про дядька Симона — запевняє, що рід Петлюр походить із Швеції, там нібито і зараз можна зустріти прізвище Петляр...

Жалівся, що крім обіцянок, не має реальної підтримки влади. Збирався, скажімо, відкрити церковну друкарню, але київські шахраї накинлись, як вовча згряя, безсоромно обкрадають старого. Ну, це я знаю: для ринкових хижаків не існує ні Бога, ні совісті».

У жовтні 1992 року патріарх Мстислав, так і не зумівши знайти якогось порозуміння та підтримки вищих властей, залишив Україну. «Прощання з патріархом, — із сумом констатує Олесь Гончар 18 жовтня. — Годилось би, щоб я йому поцілував руку, а сталося навпаки: «Ця рука написала «Собор»».

Патріарх — людина рідкісна. Добрі слова мовив про кардинала Сліпого.

В таких людях є велич душі.

У червні 1993 року першоієрарх помер. Олесь Гончар щиро сумував, записавши 14 червня: «Відійшов, як кажуть, у вічність патріарх Мстислав. Велика це втрата для України. Хто його замінити здатен? Яке багатюще життя, який це був вірний син нації! Обидва ми земляки — полтавці. І це завжди я почував: у його ставленні до мене було щось особливо тепле... Чую голос його... Патріарх володіє якоюсь рідкісною силою. Коли він мене благословляв, щоразу було відчутно, як струмує від нього якась добра могутня енергетика. Може, він був екстрасенсом? Цілий день переживаю цю велику втрату».

Сум за добрим рухом не проходив. Олесь Гончар занотував 12 липня

1993 року: «Згадую оце вночі патріарха Мстислава. Яка могутня життєва сила була в ньому! Сама сила козаччини, генетична могутність нації... Легендарне велике життя! І який він був добрий для мене».

Ще один запис зроблено 26 липня 1993 року, коли в Кончі побувала донька спочилого архієрея зі своїм чоловіком Ігорем та невісткою патріарха Сонею Скрипник із Едмонтон: «Маруся (дуже схожа на батька) привезла мені від нього останній привіт, розповідає, що старий у Канаді перед відходом у вічність дуже часто згадував автора «Собору», називав його чи не єдиним своїм другом в Україні. Почувавсь вельми самотнім, йому здавалось, що всі його забули, не телефонують...».

Олесь Гончар цікавився життям православних України і після смерті патріарха Мстислава. Його увагу привернув процес «офіційного розлучення» УПЦ КП та УАПЦ, що розпочався після кончини першоієрарха. Проте якось вплинути на замирення він не зміг.

Таким чином, Олесь Гончар — християнин, пропагуючи все життя ідеї гуманізму, щиро вітав відродження церковного життя в Україні, початок офіційної діяльності національних церков зокрема. Звичайно, в силу конкретних обставин йому не вдалося по-справжньому сприяти залагодженню міжконфесійного та міжправославного конфлікту, що палав в Україні впродовж першої половини 90-х років. Хоча від цього вклад видатного сина української землі в розвиток української духовності не зменшується, бо до його голосу, думки прислуховувалися і прислуховуються мільйони людей.

Література

1. *Гончар О.Т.* Чим живемо. — Київ, 1991.
2. Літературна Україна. — 1989. — 29 червня.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф.1, оп.25, спр.3330.

Надійшла до редакції 15.01.2007 р.